

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т.Г. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

*Анатолій
Хримський*

ЩАСТЯ — ТИМ,
ХТО МАЄ ЖИТИ
МАЛА ПРОЗА

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2023

НАПУТНЄ СЛОВО ДО 1-го ВИДАННЯ «ПОВІСТОК ТА ЕСКІЗІВ» (1895)

Те, що подається в цій збірці, писано не тепер, а буде тому вже год із п'ятеро-четверо. Після того я закинув белетристику, щоб ніколи вже до неї не вертаться; от тільки тепер, як упорядковував я цю збірку, то якось несподівано взявсь на часинку за белетристичне перо та й написав іще одну повістку («Не порозуміються»). Та сподіваюся, це вже остатня проба, більше не буде.

Коли казати правду, то з мене, мабуть, і ніколи не був белетрист, та й не треба, щоб я їм був: моя вдача, моя натура — кабінетного вченого, і натура тая мене кличе, щоб я був філологом, істориком, етнографом, одно слово, чим хочете, тільки не белетристом. А коли так, то я й права не маю на белетристичні виступи. Бути белетристом-дилетантом, писати якесь оповіданнячко «між ділом», вряди-годи, — хіба це гаразд? Краще тоді вже й зовсім на белетристичне поле не виступати. Знов же сказати правду: все, що в цій книжці є, писалось дуже не довгий час. Хто читатиме уважно, той помітить, що трохи чи не між усіма розкиданими тут речами є якийсь зв'язок: одно оповідання вдирається в друге або продовжує собою друге, скрізь трапляються одні і ті самі типи і т. ін. Пояснюється воно тим, що всі оці повістки та оповідання — то собі часточки з *одного* довжезного побутового роману, який я був начеркав улітку 1890-го року, а викінчив на протязі 1891-го: ото ж, тільки й було моєї белетристичної кар'єри! В своїй цілості той роман таки одра-

зу видався мені дуже недоладним. Два-три епізоди з його я потім якось витяг та трошки переробив та й надрукував у Галичині (де, до речі сказати, їх сконфіскувала австрійська прокуратурія), а решту так був і покинув. Не дуже давно, ладнаючись до далекої і довгої наукової подорожі в екзотичну Сирію та й перегортаючи своє старе шпаргалля, я знов надібав на той рукопис. Переглянув, — та й узяв знищити трохи чи не все: залишив лиш декілька ескізів, котрі здавалися трохи путнішими та й не хотілося їх палити. Але тут нагодилися добрі люди, що захотілися видрукувати мої писанячка: сказали тільки, що треба деякі непевні сторінки повикидати, нехай галицька прокуратурія не чіпляється. Я взяв, попідправляв та пообкругляв ті обірвані ескізики, яких — кажу — не встиг знищити, а разом притулив до них уривок із свого щоденника з того таки самого 1890-го року, та й оце пускаю все в світ Божий.

Звісно, що як я автор, то менше од усіх знаю, чи мають у собі мої повістки хоч іскорку талану. Та одно я добре знаю і вважаю потрібним задалегідь оголосити: в основі своїй *усе, що міститься в цій книжці, геть усе щира правда*. Навіть трохи дивні «Мемуари старого гріховоди» — то й вони, мабуть, не видумка: все те списано з однієї нещасливої людини, яку я справді знав; дехто з моїх знайомих повинен іще пам'ятати того невдачу. Він помер та покинув мені, не хочаючи того сам, декотрі такі документи, що дозволили мені вгадати його душу. Тільки ж, признаюся: всі ті дійсні події та історії, які я сам бачив або чув, переказав я зовсім не протокольним способом, а таким, що добре таки користав з права на «художницьку видумку».

Скажу дві слові і про щоденник, чому я його друкую. Всі оповідання, котрі тут подано, всі сильне просякли авторським суб'єктивізмом, авторською особистістю, — тому ж то я зважився вперти в збірку ще й шматок із свого колишнього щоденника. Назвав я його «Psychopathia nationalis».

Де-не-де я трохи переробив його, а більш того, що покидавав усе, як воно стояло. Я навіть не вмів викинути звідти етнографічний матеріал, та думаю, що це й не велика біда. Хто його зна! Може комусь воно ще й цікавіше буде — вчитати з мого писання якісь етнографічні звістки, ніж познайомитися з записями про мене самого. А я тії записи оддав до друку через те, що вважав їх з деякого погляду дуже цікавими. Там є декотрі такі сторінки, що на їх списано скількись симптомів поганої хвороби — *шовінізму*. Я ж не шовініст, я тих сторінок тепер навіть не розумію гаразд, вони мені чужі, а я їм чужий; маючи право дивитись на них очима чужого, стороннього глядача, я бачу в їх дещо цікаве, тим то думаю, що і для других вони можуть бути цікаві.

Коли читачеві щось припаде не до вподоби, то дуже прохаю простити мені: в мене є щире бажання — не виступати на белетристичну арену ще раз. Ба й оцю книжку друкую не з своєї ініціативи.

Правопись тут не скрізь однакова, бо перша половина видання друкувалася в такій друкарні, де не було букви «ї» (що з двома точками). Справа не перебулася без деяких помилок, і через те я сильно прохаю і благаю читача: як має він читати книжку, то передше нехай повиправляє помилки.

I. VIII. 1895

НАПУТНЄ СЛОВО ДО 5-го ВИДАННЯ (1919)

Допіру в оцьому 5-му виданню друкуються мої «Повістки та ескізи» повно, вже не обскубані ані російською цензурою, ані австрійською прокураторією, ані охочекомонними галицько-рутенськими «блюстителами нравів», що турбувалися про «добрий тон у нашому письменстві». Викинув я з цього 5-го видання тільки одну-однісіньку річ — довге оповідання: «Не порозуміються». А чому викинув? — тому, що воно сталося початком, або першою частиною для чималого роману: «Андрій Лаговський», написаного мною пізніш од «Повісток та ескізів». А вже ж воно зовсім природна річ — щоб перша частина якоїсь повісти видавалася вкупі з цілою повістю, з її чотирма частинами, а не містилася епізодично серед зовсім інакших «Повісток та ескізів», без усякого органічного зв'язку з їми. Замість «Не порозуміються» я вставляю в цю збірку свої спомини з 1890-их років: «Злочинне святкування».

Як бачить читач із моєї згадки про роман «Андрій Лаговський», не пощастило мені додержати тієї своєї обіцянки, що я її був давав у «Напутньому слові» до 1-го видання «Повісток та ескізів» 1895-го року. Бо тоді я був зарікався встрявати ще раз до белетристики, а отже ж натура потягла знов до того самого. І наука нічого не вдіяла проти цього. Бо хоч як-як я силувався загрузнути в ученій праці (...і справді загруз...), але літературне тяготіння не кидало мене. Мабуть, і для письменницької вдачі має силу злодійське прислів'я: «Не зарікайся красти!»

Мені тепер важко й пригадати собі гаразд, яким саме способом ота «чортяча спокуса», що вульгарно зветься літературним свербінням, хапала мою душу. Знаю тільки, що хапала проти моєї волі, та й годі!

Бо от, видрукувавши «Повістки та ескізи» 1896 року, поїхав я був на два годи до Туреччини, до далеких арабських країв. Перебував я і в стародавньому людному Бейруті на фінікійському побережжі, забивавсь і в глухі нетрі гір Ліванських, та й присвятивши себе всього арабській філології, діалектології, археології та етнографії, мав би за серйозною наукою зовсім забути такі «несерйозні» речі, як белетристику. А виходило воно по-інакшому. В далекій далечині, на арабській чужині, сидю я було в своїй ученій келії... веду наукову працю... пильно пишу якусь лінгвістичну розвідку... ще й мовою пишу аж надто науковою, арабською — а отже ж часом, замість ученої розвідки, сами собою набігають мені на папір «Бейрутські оповідання»!.. Та й не по-арабськи впливають вони на світ Божий з-попід мого пера, а по-наському таки, рідною моєю мовою українською... Або, знов таке згадаю: загрузав я на цілий день у котромусь бейрутському архіві, порався серед товстих арабських фоліантів, доки очі щось могли розбирати при денному світлі або доки бібліотекар делікатненько випроважував мене з того безмежного, любого для мене, темного моря рукописів; та й ішов я тоді припочити до моря ясного водяного, Середземного. І там, на березі голубої стихії, плескотливі хвилі нашптували мені яку-небудь «екзотичну поезію», а прибережні пальми наказували мені, щоб я записував любі вірші, що шелестіли з їхнього пальмового гілля... Їздив я робити археологічні досліді в Єрусалимській окрузі, в Палестині — то, окрім давніх-предавніх орієнтальних рукописів та археологічних естампажів із старовинних семітських написів, привіз я з Палестини лірично-поетичні «Інтерлюдії з Єрусалимських околиць», що мені їх навіяла Палестина саме тоді, як

сидів я коло славнозвісних «ставів Соломонових», — ставів того премудрого царя Соломона,

Що мав тисячу жінок
І пташачі мови тямив
Чисто всі: новітні, давні,
Вмерлі, випханії навіть,

— як каже Гайне... Вернув я до Росії із своєї далекої подорожі; засів на професорській катедрі; бігли літа за літами; кабінетна вчена праця вже була одрізала мене од цілого світу, і рідко хто з людей, окрім хіба студентів, міг мене побачити; а в безлюдній нічній тиші вченого мого кабінету, серед низки наукових розвідок, несподівано виливалися на папір іще й белетристичні писання, не кажу вже за дрібні поезії.

...І не для друку писалося воно таке, вже ж не для читачів черкав я тую белетристику... Ні!.. Наші українські видавці та редактори літературних журналів можуть посвідчити, як важко видерти в мене щось для друкування. Та от, хоч би «Бейрутські оповідання»: написав я їх 1897 року, а надрукував аж 1906 року, та і це тільки тому, що покійний Б. Д. Грінченко, приятель мій, силоміццю видобув їх у мене для свого журналу «Нова Громада». Або повість «Андрій Лаговський»: закінчив я її в 1905 році, а ще й досі її не додрукував, хоч редактори наших літературних часописей («Літературно-науковий Вістник», «Шлях») не один і не два, і не три рази напосідали на мене, прохаючи оддати їм тую повість... Зовсім щиро кажу: писав я свою белетристику тільки для себе самого; писалося воно — бо писалося, от і край!.. І навіть тепер іще не позбувся я тієї письмацької хвороби. Вже ж із мене стара людина, вже ж я й посивів, і швидким темпом посуваюся до могили, вже ж і до науки мене аж надто тісним і міцним ланцюгом прикуто, бо з ординарного професора зробивсь я дійсним членом Академії Наук, ще й до того

«Неодмінним Секретарем» її; а от, каюся, навіть і теперечки щось тягне мене часом до ненаукового писання, до творіння оповіданнів, роману та ліричних поезій. І виливається такий мій настрій — на папері.

Жени натуру в двері — влетить вона в вікно...

Тільки ж, коли я кажу оці слова про «натуру», то це зовсім не визнача, що ніби я, всупереч передмові 1895-го року, мав змінити свій власний давній суд про свій белетристичний хист і мав би одкинути свою думку про те, що белетристика не є моє покликання. Ані-ні-ні не змінив я своїх думок про це.

Я самокритики маю вдосталь. Даючи оце тепер для повного видання свої «Повістки та ескізи», я мусів їх наново переглянути та уважно перечитати. А я їх уже не бачив годів з двадцять п'ятеро і не дивниця, що я встиг добре їх призабути, і читалися вони тепер мною наче щось не моє, а чуже, нове для мене, невідоме мені... Думається мені, що, коли так, то скласти їм літературну оцінку вмітиму й сам я об'єктивну.

Наша критика та історія українського письменства привітала, свого часу, мої «Повістки та ескізи» дуже прихильно. Чи варті вони були того? Я ладен згодитися з критикою лиш настільки, що признаю: є в моїх «Ескізах» справді *дещо* добре й путяще, а саме — що оповідання пливуть жваво, фабула в них цікавенька, автор не позбавлений хисту спостерігати життя. Оце — нехай. Тільки ж забулася критика добре погудити тее, що мені самому було ясно іще й у 1895-му році, а тепер пояснішало аж-аж. Повісті, чи оповідання, як певний літературний жанр, повинні бути епічно-спокійними, і авторова особа не повинна в епосі ані впливати на поверхá, ані хапати читача з-поза спини. А в моїх «Повістках та ескізах», навпаки, читач раз у раз чує автора десь коло себе, поближеньку, бо такий у них тон. Невидимий автор, трохи

чи не скрізь, налізливо і в'їдливо висить над читачевою душею, та й, хоч сам мовчить, але своїм тоном неодчіпно пригадує читачеві про своє авторське «я». Добре, коли читач почува деякі однакові тони в своїй душі і в авторовій: тоді він вибачить письменникові його суб'єктивність і помириться з нею. А коли ні? Коли в читача інакша психологія і особиста, і громадянська, ніж в автора? О, тоді він знехотя мусить дратуватися і казати собі: «Повістяре! Ти мені тільки *показуй* життя, а судитиму й міркуватиму про нього я сам. Оповідай так, щоб я, поміж рядками, не міг підхоплювати твоїх прихованих симпатій та антипатій. Я хочу художню правду бачити, але мені не треба твої потайні думи про ту правду знати! Коли якась подія або якась особа, що ти за ню правдиво перекажеш, є дійсна погань, то я й без твого невидимого підшіптування зможу скласти тій події чи тій особі справедливую ціну. А до того, моя оцінка тих або інших людей і життєвих явищ може й розходитися з твоєю рекомендацією. Ти вважаєш якісь типи нелюбими, а мені — хто зна! — може вони здадуться ще й надто симпатичними. Повістяре! Ти мені, як маляр той, подавай саму картину людського життя, а не навівай того, як я маю на людей дивитися!»

Отакі вимоги сміє мені поставити кожен, хто мене чита, — і я, автор, щиро йому скажу: «Твоя правда, читачу! В моїх оповіданнях нема епічної об'єктивності, і це їхня безперечна протихудожня вада... А ви, молодші письменники, коли хочете бути справжніми художниками, то хіба вчіться на моїх оповіданнях, як *не треба* писати оповідань!»

Зазначу наприкінці: все, що можна було, все те я в цьому 5-ому виданню без жалю повикреслював, повикидав, нехай суб'єктивної «отсебятини» буде тут якнайменше. Та хіба ж була спромога цілий *тон* основно змінити?

А. Кр[имський]

У Києві. 29 липня 1919 року

ПОВІСТКИ ТА ЕСКІЗИ
З УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ

(1890—1894)

БАТЬКІВСЬКЕ ПРАВО

Син я твій, а розум у мене свій.

(Приказка)

I

— Ой!! Рятуйте, хто в Бога вірує! — крикнула з усієї сили дівчинка Настя і прожогом подрала до дверей у сіни.

Діло діялося в кухні у панів Ручицьких.

Горпина, що служила за куховарку в цих панів, погналася за дочкою й потягла до себе. Настя вхопилася обома руками за верхній одвірок невисоких сінешніх дверей та так і повисла вгорі; її мати втримала її за ноги і взяла лупцювати нещадно.

На одчайний дівоччин крик вибігла в кухню уся родина Ручицьких: батько з матір'ю, два сини-школярі і три маленькі дочки.

— Що ти робиш, Горпино!?! — гукнув хтось із панів. Та впустила доччині ноги і зогляділася позад себе. Настуня тим часом шугнула у двері і цибнула на подвір'я.

— Що це таке?! Що ти коїш із нею?! — жахнувшись, почали розпитувати в Горпини Ручицькі. Вона тільки долоньми затрусила:

— На лишенько моє породилося на світ це клятоване дівчинисько! — занила вона, потім озирнулася і як стій набралася нової лютості. — Подалася! Вже не спобігти! — воркнула вона. — Ну, не тепер, то в четвер, а доб'ю!.. Це не дитина, а якесь звірча! Пошанування для рідної матері в неї ані на шаг! Аби заїдатися зо мною!

Горпина пхикнула й утерла сльози.

— За що мене Господь святий нею покарав!.. Оце приходить до мене сюди в кухню Салієнкова. Я їй винна три карбованці і вже давно була обіцялася оддати, але зажде ще! Ба то вона й говорить: «Ну, а що ж із моїми грішми буде?» — «Ой, серце, — кажу, — присяй Богу, я до вас сама ладналася занести цими днями, але ж як стій занедужала, ото лежала-слабувала — і по всіх грошах! Заприсягну, якщо ви віри не ймете! Спитайтеся навіть Настуні, що цьому щирая правда. Не собача ж губа, щоб брехати». Так кажучи, обертаюся до неї, щоб посвідчила; а воно напудрилося, як сич на сову, та й плеще: «Ні, мамо, я не бачила, щоб ви лежали в хоробі». Господи святий! І бувають такі діти!? Пішла Салієнкова — я давай паскудити Настуню: «Значиться, ти мені добра не прияеш?» Лаю, а воно знов: «Як я свідчитиму, коли це підмана?..»

Горпина зробила чималеньку, дуже ефектну паузу, а потім заходилася розказувати далі:

— Я — лупити її, а воно товче своє: «Це брехня, а Салієнчисі аж гвалт потрібні гроші». Я шустрю її без пощади — вона зціпила зуби, мовчить, наче не її, а якесь беревело б'ють! Далі оце як заскавчить! Скавлó собарне!.. — скрегочучи зубами, додала Горпина, стиснула кулаки та й знов зогляділася, чи не видко де дочки.

Ручицькі геть усі мовчки слухали оповідання.

— І хіба це першинка!.. Та й сказати б, що в страху вона ще не була? — дак ні! Мені аж остигло лаятися та битися, а вона — ніякого бою не має: усе шкваринчить, язика-та! Зінське щеня! От учора взяла за щось суперечитися зо мною: я слово, вона дві — зовсім мене забелькотала. «Яке ти маєш право, з'їдительно, усе казати і робити в сукор? Щоб ти приймом пропала! — кажу. — Чи не тямиш, що я твоя мати?» — «То що з того? Коли ж на цей раз моя правда!» — «Але я мати! Ти не смієш проти матері кирпу гнути, хирюща дівчино!» — «Чому?» — пита вона!! Я аж остовпіла: «От

коли я одсахнуся од тебе, побачимо, що діятимеш!» — «Піду в найми». — «Який шалений тебе візьме? — кажу з пересердям. — Тобі ж тільки десять год!» Вона перво нічичирк, а потім: «Чому ж, коли ви мати, то я повинна геть в усьому вас слухать?» Я знов визвірилася на ню: «Як то чому? Та я ж тебе зродила на світ! Я тебе годую!» — «Дуже я вас прохала, щоб ви мене на світ породжали! Може, воно було б і гарніш, якби що я зовсім не родилася! А самі породили, то повинні й годувати». Господи, Господи!!!

Горпина знов обіллялася гіркими слізьми та й звела очі до неба.

— Що ж? — понуро ніби сам до себе проворкотів старший син Кость. — Мабуть, чи не Настунина правда.

Пан Ручицький зиркнув на сина лютим поглядом. Мати з сестрами й другим братом боязко подивилися на обох.

— А я так от що скажу тобі, Горпино! — сердито проказав пан. — З якої речі щодня находить у кухню до тебе цілий собор знайомих? Що це за знак? Пам'ятай, що мені воно зовсім не до діла!

Трошки зігнавши свій гнів на наймиці, він пішов із кухні до свого кабінету і, як виходив, знов злісно поглянув на Костя.

Почала виходити й пані з трьома малими дочками. Всі три сеструні прихильно чіплялися матері на шию і жваво джеркотіли. Навряд чи вони самі добре розуміли, що вони плещуть, тільки ж їм було весело і хотілося балакати так, начебто вони були вже дорослі дівчата.

— А знаєте, мамуню, мабуть, чи не правду Настя каже! Отож і ви повинні придбати для нас гарненьке придане, бо он Соню вже далі-далі й видавати час! А правда, дасте їй придане велике-велике? — вони (усі ще підлітки) торзали руку та плечі пані Ручицької й лащилися до неї. Мати, шуткуючи, одпихала їх, буцім сердита. Батько, йдучи, почув позаду себе цеє щебетання, і на лоб йому понабігали зморшки.

II

Позаду всіх пішли брати-гімназисти, Кость і Гнат. Гнатові було дванадцять літ, і він допіру один рік вибув у гімназії. Кость був у сьомім класі гімназійнім. Тепер їм були вакації, вони поприїздили додому.

В губернському городі за часів учення братам рідко коли доводилося зустрічатися, бо вони жили нарізно: один у казенному пансіоні на повній стипендії, а другий — у знайомих. І це тільки тепер улітку вони зустрілися вдома, виживши скількись місяців у розлуці.

— Костю, чоґо це ти перед татом говориш отакечки? — спитав несміливо Гнат. — Хіба ти не бачиш, як тато вразився?

— Хай собі вражається на здоров'ячко! — насмішкувато одрік брат. — А то хіба що ж? Хіба моя неправда? Звідки це виходить, що ми повинні любити та поважати батьків з тої однісінької причини, що вони нам батьки? Звідки це виходить, що ми маємо бути їхніми рабами? За що!? Чи не за те, що вони нас годують?! Але ж женився — знав, нащо женився... знав, що будуть діти, що їх треба буде годувати та в люди виводити: ото ж сам себе тепер і винувать, а не домагайсь од дітей чоґось такого, на що не маєш етичного права!

Кость через тую стипендію, що мав у гімназії, де його годували й зодягали, став більше-менше незалежним од батька, тим більше, що й жив удома коло тата не раз у раз, а тільки вакаціями. Чуючи себе непідлеглим, він залюбки (а саме — за останніх двох літ) чіплявся за всяку приключку, щоб, де можна було, сказати батькові якусь ущипливу правдоньку. До того ж він саме був у таких літах, коли людина допіру починає читати серйозні книжки та виробляти собі світогляд; ну, а вже ж воно частенько буває так, що своїх власних гадок і засад хлопець-підліток не встиг іще виробити, а з позиченими, з вчитаними, заноситься крий

Боже як високо, і кожнісінького старшого — чи батька, чи педагога — вважає за людину, неодмінно дурнішу, нерозумнішу од себе. Отак було й з Костем: він, відколи став читати, став звисока дивитися на тих «дурних людей», що звуться батьками, педагогами, старшими. На біду, ці «дурні люди» мали силу, і сам Кость був під їхньою таки орудою; хлопцева ж дума, збуджена книжками, не могла собі навіть уявити, щоб могло бути гірше гнобителство на світі, ніж педагогічна та батьківська власть. Знов на біду, поміж тими книжками, що їх читав хлопець, були й такі, де писалося про путящу, справжню педагогіку. Такі книжки виразно доводили Костеві, що старші повинні обмежити свої права над дітьми. Нема чого казати, що й власне хлопцеве чуття дуже охоче прихилилося до таких емансипантних теорій. Ну, а що ж бачив Кость навкруг себе? — бачив повне заперечення тих любих теорій, бачив, що в школі панує деспотичний авторитет і педагоги спокійнісінько переступають усяку справедливість. І зачав він бистрим оком постерігати кожную помилку в «поганців-старших», пильно він додивлявся до всього, де можна було добачити педагогічну самоволю: і от щирісінька погорда сама собою вдиралася в його душу та й викликала в ній щонайлютішу, болісну ненависть. А звідти сталося так, що, не раз говорячи дуже-таки правдиві речі, Кость рівночасно набрався й такої звички, щоб навіть переінакшити та виставити в поганішому світлі і собі й товаришам *усякий* учинок, *усяке* слово, *усяку* пораду, яка йшла од ненавидних «старших»; коли можна бувало, то він у розмову з ними підбавляв чималу дозу неввічливості, грубості та сміливого тону, хоч ризикував, що втерєє свою стипендію. А вже ж особливо в відносинах до свого батька, що од його деспотизму одзволяла хлопця гімназійна стипендія, хлопець силувався виявити свою самостійність геть усіма способами і навіть, здається, ставив собі за моральну повинність — не любити батька. Може бути, що він, таким чином,

несвідомо помстився за той давніший час, коли, через авторитетний татків тон, він уважав був його трохи не за бога...

Гнат, задумуючись, слухав братову мову.

— Але ж це наш батько, — проказав він. — Ми повинні в усьому коритися йому...

— З якої-такої рації?! — закипів брат.

— Так Бог звелів, — тихесенько вимовив Гнат, ніби чогось соромлячись або боячись їдконого поглуму Костевого.

Кость подивився на братика і злісно, якось погано, навіть начебто на театральній сцені, зареготавсь.

— Бог! — глузуючи вимовив він. — Знайшов свідоцтво!.. Та коли хочеш-таки покликатися на Бога, то я тобі нагадаю слова його: «Отцы, не раздражайте чадъ своихъ...» Чи, може, *оці* слова для тебе ваги не мають, а вагу мають тільки тії, які наказують, щоб діти покорялися?! А?! — Кость стиснув кулак і гірко казав далі, дивлячись у далечінь, а не на брата. — Бо от нашому батюшці Євангельські слова про те, щоб батьки себе приборкували, таки не сподобалися, і він звелів нам у класі вивчити з катехізису тільки тії тексти, де сказано, щоб діти безоглядно покорялися батькам, старшим, усяким «наставникам» та государю. Звісно, я з тих текстів жоднісінького не схотів вивчити. На екзамені ж трапилося так, що я саме витяг білет: «Пятая заповѣдь». Ну, от я усенькому екзаменаторському сонму понаводив тексти Христові за обмеження власті батьківської, а щоб діти слухалися — так і не сказав нічогісінько...

Тут Кость засміявся, але якимсь особливим, чудним сміхом. Він і балакав наче сам до себе і для себе, а на брата навіть не дививсь. Потім, немов схаменувшись, він позирнув на Гнатка.

— А тобі я от що зговорю іще, — додав він. — Ти, мабуть, часом погадаєш собі: «Бувають же й поміж старшими добрі люди — завіщо ж таких кривдити?» Марниця! Ти опасайся тільки, щоб не покривдити того, хто слабіший од тебе, хто

в суспільному житті стоїть на нижчому щаблі, словом, усякого меншого тощо; а з-поміж «старших» когось образити — не лякайся! Обідити слабішого — то падлюцтво, обідити ж сильнішого, хоча й би іноді й безвинно — то в усякому разі буде знак самостійності, то буде ступінь наперед до визволення себе й других молодших!

Він швидко пішов од брата до другого покою, а Гнатко зоставсь на самоті, дуже замислений. Нова почута гадка глибоко заторкнула його душу й не виходила звідтіля.

III

Ручицький-батько походжав після обіду по своєму кабінеті та й усе роздумував за свої відносини до дітей.

«Ну, та й Кость оцей! Чиста болячка на оці! — думав він гнівно. — Геть розледащів! Куди тільки він не встромляє свого носа! Став нахабний такий; ніколи не змовчить! Аби йому як шпорнути батька... Та, певне, і других дітей намовляє... навиває їм бозна-що; тільки, мабуть, і тямить, що в сім'ї нелад робити! Йй-богу, робить так, наче він і не син мені, а я не батько йому!..»

Він посупив брови й міркував далі:

«Як іншому, то діти бувають на втіху, а мені... ой ні! Ніяк у світі вони мені не на втіху! І маю я діти, і ніби не маю. А диви: до матері — так і горнуться, до мене ж чогось такі холодні, обонятні!.. Ну, правда, що вони не всі такі, як той Кость, що вже зовсім наче не моя порідня; тільки ж, знов, не бачу я щирої дитинячої любові ані в Соні, ані в Гані, ані в Віри, не кажу вже про Гнатка — всі якось сахаються од мене!»

Ручицький почав ще швидше марширувати по світлиці та докопувався причини, через що у дітей така холодність.

«Через що воно так?! — питав себе він. — Шукай, шукай, а причини не знайдеш. Невже ж через те, що як вони були меншими, то я їх карав різками?! Кость... І воно вже пнеть-

ся до лібералізму!.. Позавчора казав матері, що коли дітей б'ють, то вони того ніколи не простять батькам. Бреше він, ліберальний блазень! Не в різках тут сила! Бо он і в Михайленків колись свистали різки, та змогли їхні діти геть усе позабувати, змогли позабувати навіть різки!.. Ох, коли б мене так любили мої діти, як у Михайленків, то я б нічого більшого й не хотів! Мої ж мене цураються. А за що? Чи ж я не смію домагатися любові та щирості од дітей?! Чи ж я не маю права на теє... я, я?!..»

— Маю! — прошепотів він, спинившись серед свого покою та нетерпляче тупнувши ногою об підлогу... — Маю! Маю повне право!! — уперто сказав він собі задруге. — Бо, справді, я ж їх так кохав...

Останні слова Ручицький був сказав собі хоч і на думці, та трошки несміливо; але заразісінько, нахмаривши брови, рішуче промовив півголосом:

— Еге ж, любив! Любив та кохав!.. А то, може, ні? — додав він собі, стаючи в завзяту позу.

Йому захотілося глибоко-глибоко зазирнути в тайники своєї душі, щоб вивірити себе. Але він ніяк не зміг розібрати власних своїх почувань.

«Та любив, любив! — нетерпляче подумав він нарешті, хитнувши головою. — Бо хіба ж не я працював на сім'ю, мов той віл? Або не я годував їх? Або не я платив у гімназію навіть за того собарника Костя, одбираючи хліб од рота собі й іншим дітям? Я ж не багатир який!.. А за Гнатка то й раз платю. Ну? Якої ж треба кращої любові? Бо не поробив я, може, всього, що повинен для дітей робити батько?.. Все поробив, усе поробив! — задириливо відповідав собі Ручицький, немовби хтось проти нього сперечавсь. — А коли так, то я маю повне право домагатися, щоб і од них, знов, була до мене прихильність і щирість».

І він уп'ять швидкою ходою замарширував по кабінетові.

ЗМІСТ

*Микола Жулинський «А УКРАЇНСТВО ВРОСЛО В МЕНЕ
ОРГАНІЧНО...» Агатангел Кримський — белетрист 3*

ДО ЧИТАЧА: 21

НАПУТНЄ СЛОВО ДО 1-ГО ВИДАННЯ

«ПОВІСТОК ТА ЕСКІЗИВ» (1895) 23

НАПУТНЄ СЛОВО ДО 5-ГО ВИДАННЯ (1919) 26

ПОВІСТКИ ТА ЕСКІЗИ З УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ

(1890–1894) 31

БАТЬКІВСЬКЕ ПРАВО 33

ПЕРШІ ДЕБЮТИ ОДНОГО РАДИКАЛА 52

ТА ХТО Ж ТАКИ СПРАВДІ ВИНЕН?!

(Із життя міщан на Київщині) 115

З ЛІТОПІСУ ПРЕСЛАВНИХ ДІЯННІВ ПАНКІВ

ПРИСТАШІВ 141

а) Жид-погонич 141

б) Сирота Захарко 159

в) В народ! 192

ДИВНА ПРИГОДА 225

ВИРИВКИ З МЕМУАРІВ ОДНОГО СТАРОГО

ГРІХОВОДИ. *Матеріяли для діагнозу psychopathiae*

sexualis 247

PSYCHOPATHIA NATIONALIS	
<i>Дещо з невропатології, дещо з етнографії, дещо — так собі дещо.</i>	270
В ВАГОНІ (Дорожні сценки. Із щоденника)	318
ЗЛОЧИННЕ СВЯТКУВАННЯ	
<i>(Спомини про Шевченкові роковини в Москві 1890 і 1891 р.)</i>	335
БЕЙРУТСЬКІ ОПОВІДАННЯ (1897)	357
«РАСТЛІНІЄ НРАВІВ»	359
1. Іменинник	359
2. Шейх-Жаммель	375
3. «Балльо»	404
СОЛОМОНИЦЯ, АБО СОЛОМОН У СПІДНИЦІ.	416
ІЗ ЛИСТІВ А. Ю. КРИМСЬКОГО	
ДО Б. Д. ГРІНЧЕНКА	445
АВТОБІОГРАФІЯ	459
С. А. Гальченко. ВЧЕНИЙ НЕЗЛАМНОЇ І КИПУЧОЇ ЕНЕРГІЇ (Штрихи документальної біохроніки Агатангела Кримського)	467
ПРИМІТКИ	497